

Santen uit het zand

Pijpaarden beeldjes uit Amersfoorts bodem

door **ANDRÉ CLAZING**

Op een koude ochtend voor kerst 1444 vond Griet Albert Gijsen, een vrome vrouw, een beeldje onder het ijs. Tot driemaal toe was Maria haar in een droom verschenen en had haar aangespoord naar het beeldje te gaan zoeken. Groot was dan ook haar verwondering het beeldje op de aangewezen plaats te vinden. Onder het ijs zweefde het beeldje in het stromende water, terwijl het zelf niet wegdreef, maar op de plaats bleef. Toen er daarop nog vele wonderlijke zaken plaatsvonden, was het duidelijk dat er een wonder was geschied. Later kwam aan het licht dat het beeldje door Geertje Arends uit Nijkerk in het water voor de Kamperpoort was gegooid. 'Ootmoedelijk' (deemoedig), zoals het in een kroniek genoemd wordt, biechtte zij dit feit later op. Zij voelde zich hiertoe wel gedwongen toen er zoveel wonderen waren gebeurd. Uit haar ouderlijk huis op weg naar het Sint-Agnietenklooster waar ze zou intreden, voelde ze zich onzeker over het nieuwe leven dat ze zou gaan beginnen. Onder haar schamele persoonlijke eigendommen had ze een beeldje van Maria. Geertje vond het maar een armzalig ding en was benauwd wat de andere zusters ervan zouden zeggen en wierp het daarom 'onberadelijk' (onbezonnen) in het water. Dit wonder was het begin van een bijzondere Maria-verering te Amersfoort. Tot 1579 was Amersfoort een belangrijke bedevaartsplaats. De overgang naar de protestante godsdienst maakte in dat jaar een eind aan de openbaar beleden Mariaverering, maar op bescheidener schaal heeft de bedevaart nog tot in de 18de eeuw bestaan.¹

Het beeldje waar het hier over gaat was gemaakt van pijpaarde, dezelfde klei-soort waarvan in latere tijd de tabakspijpen werden gemaakt en daarom nu nog zo genoemd wordt. Regelmatig komen bij archeologisch onderzoek pijpaarden heiligenbeelden aan het licht. In Amersfoort hebben de archeologen dertig maal een beeld of een stukje daarvan gevonden. Het zijn, soms zeer kleine, beeldjes van gebakken klei vervaardigd als massaproduct en ze dateren uit de 15de en 16de eeuw. Hun functie moet gezocht worden in de diepe religieuze beleving die aan het eind van de Middeleeuwen inzette.

Religieuze beleving De middeleeuwse maatschappij was doordeesemd met de angst voor ziekte en dood. De geringe medische kennis over het ontstaan en

genezen van ziektes bracht mensen ertoe bovennatuurlijke oorzaken te zoeken. Genezing of voorkomen van ziektes en onheil kon worden bezworen door bovennatuurlijke krachten aan te wenden. De dood betekende het einde van het aardse leven, maar of het hiernamaals er positief (hemel) of negatief (hel) uit zou zien, bleef een angstige vraag.² De duivel lag immers tot de laatste ademtocht op de loer. Hoe voortreffelijk de mens ook geleefd had, absolute zekerheid over de kwaliteit van het eeuwige leven had hij niet. Een godvruchtig leven verhoogde wel de kans op een plaatsje in de hemel. De kerk kon daarbij hulp bieden: de sacramenten (met name biecht, eucharistie en laatste oliesel) boden enige 'bescherming'. Maar daarnaast konden gelovigen rechtstreeks hulp vragen van Christus en zijn heiligen. Christus, de zoon van God, maar ook mens, stond dichterbij en was minder ontzagwekkend dan God zelf. Daarom zag men Christus in zijn rol als voorspraak en bemiddelaar het liefst als baby of klein jongetje. Vervolgens kwam Maria, toch ook een mens en een moeder bovendien, als ideaal persoon om een 'goed woordje' voor ons te doen. Tenslotte kwamen de overige heiligen. Deze bekleedden een hele speciale plaats. Ze waren mens maar stonden toch heel dicht bij God.

Aan het eind van de Middeleeuwen nam deze heiligenverering soms buitensporige vormen aan. Als in een groot postkantoor waren er talloze loketten. Voor alle grote en kleine bekommernissen, voor alle geestelijke en lichamelijke gebreken was een specifieke Sint of Sant om als patroon of voorspraak aan te roepen. Zo kon men bij kiespijn bidden tot de heilige Apollonia, die als marteling het trekken van al haar tanden en kiezen moest ondergaan. Johannes de Doper, door Herodes onthoofd, was de figuur om je te wenden bij hevige hoofdpijnen. En zo zijn er talloze voorbeelden.

In de late Middeleeuwen was er een tendens dat leken het geloof niet meer passief beleefden, maar zelf een actieve rol gingen spelen. De opkomst van bewegingen als de Moderne Devotie (ook in Amersfoort aanwezig) zorgde voor een intensivering van het geloof. Niet alleen kwamen er allerlei devotionele teksten in de volkstaal (de bijbel, getijdenboeken, *ars moriendi*-traktaten) en afbeeldingen en beelden voor privé-gebruik 'op de markt', ook bedevaarten en processies werden in de late Middeleeuwen populair. We zien dan ook een groeiende productie van religieuze geschriften in de vorm van bijvoorbeeld getijdenboeken en van beelden om als brandpunt van persoonlijke devotie voorhanden te hebben.³

Vervaardiging Een al dan niet verlucht boek, een schilderij of een houten heiligenbeeld was voor de meeste particulieren echter onbetaalbaar. De hoeveelheid (hand)werk maakte dat het bezit was voorbehouden aan een kleine groep. Omdat er toch vraag naar was ging men op zoek naar technieken om de prijs op een aanvaardbaar niveau te krijgen. Massaproductie of in ieder geval serieproductie was het gevolg. Zo maakte de uitvinding van de drukkunst het mogelijk

voor een geringe prijs pamfletten, religieuze prenten en liederen voor een grote markt te vervaardigen.⁴ Het maken van beelden was echter al eerder in een stroomversnelling gekomen. In de 14de eeuw werden er al heiligenbeeldjes in serie gemaakt. Daartoe gebruikte men mallen waarin klei werd geperst, en na droging leverde dat een beeld op dat in scherpte en afwerking kon concurreren met een handgesneden beeld.

De techniek om met behulp van mallen beelden in serie te maken betekende een revolutionaire stap. De maker kon in tegenstelling tot de beeldensnijder heel wat exemplaren binnen korte tijd produceren. Wat dergelijke beelden kosten weten we niet, maar erg veel kan het niet zijn geweest, gezien het feit dat de novice (aspirant-non) uit bovenvermelde kroniek er geen been in zag een pijp-aarden beeldje weg te gooien. Met de massaproductie van dergelijke devotionalia begint overigens een fenomeen dat tot in onze dagen voortduurt. In geen bedevaartsoord ontbreken de winkeltjes waarin religieuze souvenirs worden verkocht, en tot ver in de 20ste eeuw was in menig katholiek gezin een heiligenbeeld te vinden.

Kleine vrijstaande beeldjes werden uit één mal vervaardigd en waren dus massief. Grotere beelden waren hol en werden met twee mallen gemaakt (een voor- en achterkant). Na het drogen werden voor- en achterzijde aan elkaar geplakt, van een voetstuk voorzien en afgewerkt. Zodoende bespaarde de 'beeldendrucker of heiligenbacker' niet alleen grondstof, die tenslotte van elders moest worden aangevoerd, ook zouden grote massieve beelden de interne spanningen, die bij het bakproces kunnen optreden, wellicht niet overleven. Naast vrijstaande beelden waren er ook reliëfs in omloop. Deze werden eveneens met een mal gemaakt. Ze hadden maar aan één kant een voorstelling en waren bedoeld om tegen de muur te staan of te hangen. De grondstof was pijp-aarde, een fijne volkomen ijzervrije witbakkende klei, die uit het Rijnland werd ingevoerd, maar deze werd vaak gemengd met gewone roodbakkende klei. Een enkele maal is alleen maar lokale roodbakkende klei gebruikt. De prijs zal daardoor lager hebben kunnen zijn, maar de kwaliteit zal ook minder geweest zijn.

Vaak treffen we bij bodemvondsten nog resten aan van kleurstoffen; het is dan ook aannemelijk dat de beelden tenslotte werden beschilderd.

Type voorstelling In tegenstelling tot het aantal heiligen was het assortiment voorstellingen bij pijp-aarden beelden niet onbeperkt. Steeds gaat het om hetzelfde soort afbeeldingen. Het lijkt erop of de heiligenbakkers zich richtten op een aantal goedlopende artikelen. Zo werd bij een opgraving van een beerput van een 'heiligenbacker' uit Utrecht een groot aantal beeldjes aangetroffen. Vier typen afbeeldingen zijn hier te onderscheiden: Christus, Maria met het kind, Sint Barbara en Sint Catharina.⁵ Van een groot aantal beeldjes en mallen,

gevonden in Leiden, betreft de voorstelling meer dan de helft Christus en Maria. Onder de heiligen worden Catharina, Barbara en Agnes het meest aangetroffen.⁶ Een onderzoek in 's-Hertogenbosch naar religieuze symbolen op aardewerk onthult een ongekeerde populariteit van Sint Catharina, Sint Barbara en in iets mindere mate Sint Agatha.⁷ Vanaf de 13de eeuw volgt in het kielzog van de hevige Mariaverering die van andere heilige maagden. In de volksdevotie in de Nederlanden staan met name Catharina en Barbara met stip op één. Ze behoren tot de *Virgines Capitaes* of belangrijkste heilige maagden.⁸

Het Amersfoortse materiaal wijkt van het hier geschetste beeld niet af. Van de 11 goed herkenbare fragmenten vonden wij liefst zesmaal een beeld van het Christuskind. In bijna alle gevallen werd Christus afgebeeld als koning, een zogenaamde *Majestas Domini*-voorstelling. Hij heeft hierbij in de linkerhand de wereldbol, als symbool van zijn oppermacht, en houdt de rechter zegenend opgeheven: het heil der wereld. Van het tweede type voorstelling – Maria met kind – kwam in Amersfoort één voorbeeld boven de grond. Bij archeologisch onderzoek op het terrein van het voormalig Observantenklooster, één van de Franciscaner richtingen, is een bijna complete mal voor een reliëf gevonden. Maria wordt afgebeeld als moeder die haar kind de borst geeft. Deze wijze van afbeelden en andere stilistische gegevens plaatsen het reliëf rond 1500.

Van de heiligenbeelden tenslotte is er het beeld van een niet te identificeren martelaar. De figuur gaat gekleed in een wijde mantel, waarvan de zoom met de hand wordt opgehouden. De mouwen van het ondergewaad zijn rijk versierd. In de hand houdt hij een palmtak, waardoor we weten dat het een martelaar is. Het beeld is overigens slecht afgewerkt, want de naad tussen voor- en achtermal is niet weggeschraapt. Toch is het geen misbaksel, anders zou de maker het beeld niet beschilderd hebben. Er zijn namelijk nog sporen van polychromie (beschildering) zichtbaar. Een ander beeldfragment stelt eveneens een mannelijke heilige voor, die verder niet te herkennen is. Het gewaad is ook rijk versierd en in de rechterarm is een gaatje gemaakt, waarin een staf of ander attribuut bevestigd kon worden.

Sint Catharina en Sint Barbara ontbreken ook in Amersfoort niet. Een klein beeldje stelt Catharina voor met wagenwiel, boek en zwaard. Aan haar voeten ligt een gekroond mannetje. Met die figuur wordt keizer Maxentius voorgesteld. Het verhaal wil namelijk dat Catharina, een geletterde en wijze jonkvrouw, een filosofisch debat met vijftig wijsgeren won voor de rechtersstoel van de Romeinse keizer. Ondanks haar overwinning wordt ze toch ter dood veroordeeld. De eerste poging om haar te executeren mislukt, doordat het wagenwiel, waarop ze geradbraakt zou worden, op wonderbaarlijke wijze in stukken brak. Vervolgens wordt ze met het zwaard onthoofd. Catharina was de patroonheilige van de wagnaars, filosofen, advocaten en universiteiten, maar ook de beschermster van

ongehuwde meisjes en met name religieuzen.

Van Sint Barbara vertelt de legende dat ze een koningsdochter was, die door haar vader om haar overtuiging in een toren gevangen werd gehouden. Later werd ze door hem persoonlijk met het zwaard onthoofd, waarop de koning ogenblikkelijk zelf door de bliksem werd getroffen. Ze was de schutspatroon voor mensen in de bouw en later zelfs voor de artillerie. Als beschermheilige werd ze aangeroepen tegen brandgevaar en blikseminslag. Bovendien zou niemand die haar vereerde, sterven zonder de laatste sacramenten te hebben ontvangen. Voor de middeleeuwse mens was er geen groter schrikbeeld dan plotseling en onvoorbereid te moeten sterven en dus met zonden beladen voor de rechtersstoel van God te verschijnen. Bij het Barbarabeeld is nog vermeldenswaard dat het is gevonden bij een opgraving op de Hof. In een rijk gevulde beerkelder van een niet onaanzienlijk huis dat grensde aan het stadhuis, werden fragmenten van een pijpaarden beeld aangetroffen.⁹ Passende delen van hetzelfde beeld kwamen echter ook uit een afvalkuil elders op het terrein, waarin bij het opschonen van de kelder een deel van het afval is gestort. Een en ander is dus het resultaat van geduldig gepuzzel en een knap staaltje restauratiewerk.

Uit hetzelfde (16de-eeuwse) complex komen trouwens fragmenten van nog twee, hiervoor beschreven, beelden. Het is verleidelijk om te denken dat bij de Alteratie van 1579 (de overgang naar de protestantse godsdienst), waarbij het ook in Amersfoort nogal heftig is toegegaan, er daar een kleine beeldenstorm heeft gewoed en men korte metten heeft gemaakt met de hele 'Santenkraam'.

Conclusie Wat valt er te zeggen over de datering van het gevonden materiaal? Wel, datering op grond van inhoudelijke, stilistische kenmerken alleen is niet zonder risico. Voorstellingen waren stereotiep en veranderden nauwelijks. Malen gingen lang mee en konden in principe zelfs weer van bestaande beelden worden afgegoten.¹⁰ Bij de datering is dan ook alleen gekeken naar vondstomstandigheden en begeleidend materiaal.

Op 17 plaatsen vonden wij tot nu toe 30 beelden of fragmenten daarvan. Opvallend vaak (7x) gaat het om losse vondsten die buiten een context zijn gevonden. Er is hiervoor een eenvoudige verklaring: (pijpaarden) beeldfragmenten worden snel als bijzonder herkend ook al liggen ze op storthopen tussen ander niet belangrijk materiaal. In de gevallen waarin we wel over een daterende context beschikken blijkt de meerderheid uit de 15/16de eeuw te stammen, dus van vóór de Alteratie van 1579. Twee fragmenten (inv. no: 17 en 18) zijn waarschijnlijk weggegooid net na 1600. Eén beeldje werd in een 18/19de-eeuwse context aangetroffen (inv. no: 2). Het is een voorwerpje van maar drie centimeter en had misschien de functie van talisman, iets wat men altijd bij zich droeg, maar ook zou men kunnen denken aan een beeldje dat mee gebakken werd in brood of ander gebak. De manier van afbeelden is nog dezelfde als vier eeuwen

daarvoor: Christus met wereldbol en zegenende rechterhand.

De meeste fragmenten werd in het stedelijk gebied gevonden. Slechts een enkele keer kunnen we iets vermoeden over het sociaal-economische milieu. Tweemaal werd materiaal gevonden op het terrein van een voormalig klooster (inv. no: 5 en 26), maar dit zegt nog niet veel. Eén beeld kwam tussen de fundamentresten van het grote statige huis aan de Mooierstraat, de 'Keegelbaan', tevoorschijn (inv. no: 20). Op de Hof kwamen drie beelden uit het afval van tamelijk welgestelde bewoners. In het 'buitengebied' werd bij twee boerderijen een aantal fragmenten gevonden.

De variëteit van de voorstellingen past in het landelijk beeld: op de eerste plaats afbeeldingen van Christus, dan van Maria en tenslotte de overige heiligen. Curieus is overigens het ontbreken van de heilige Agatha en de heilige Agnes die beiden toch sterk in de belangstelling hebben gestaan. Aan alle twee was in Amersfoort een klooster gewijd: Sint-Agnieten en Sint-Aagten. Misschien dat we hen bij komende opgravingen aan onze verzameling mogen toevoegen.

Opgraving nr. 26

INVENTARIS PIJPAARDEN BEELDEN¹¹

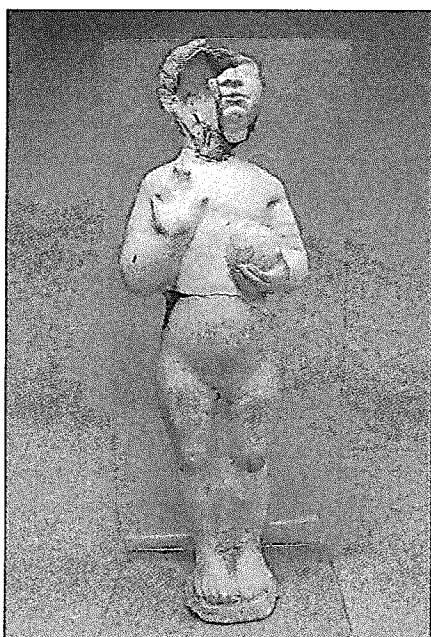
Opgraving V/A-nr	Beschrijving	Datering/- Vondst- omstandigheden
1. BLW'01 V9	Fragment beeld. Hoogte: 3 cm. Voorstelling: niet te herkennen; details van haren of baard	18de/19de-eeuwse context
2. BLW'01 V13 (A1)	Bijna compleet devotiebeeld. Hoogte: 3 cm. Voorstelling: Christuskind met in de linkerhand de wereldbol en de rechter zegenend opgeheven	18de/19de-eeuwse context
3. BRE'20 V0 (A1)	Onderste helft devotiebeeld. Hoogte: 5 cm. Massief. Voorstelling: niet te identificeren heilige. Restanten van polychromie. Polygoon voetstuk met 'gotische' bogen	Losse vondst
4. BRE'20 V11 (A2)	Bijna compleet devotiebeeld. Hoogte: 5 cm. Massief. Voorstelling: Sint Catharina met wagenwiel, zwaard en boek en aan haar voeten een liggend mannenfiguur (keizer Maxentius). Polygoon voetstuk met 'gotische' bogen	Geen gegevens
5. ELI '94 V2	Fragment reliëf. Hoogte: 9 cm. Randfragment. Voorstelling: geen	Aanlegvondst
6. GK'95 V26	Onderste helft devotiebeeld. Hoogte: 5,2 cm. Massief. Voorstelling: Christuskind	Stortvondst
7. HEL'85 V13	Fragment devotiebeeld. Hoogte: 6,5 cm. Achterzijde van	Uit een beerput met koepel. Enig rood

Opgraving nr. 11.

Opgraving nr. 22.

Opgraving nr. 10.

Opgraving nr. 4.

	een groot beeld. Hol. Voorstelling: niet herkenbaar	AW.
8. HOF'91 V118/357 (A50)	Incompleet devotiebeeld. Hoogte: 24 cm. Hol. Voorstelling: Sint Barbara met boek en toren. Polygoon voetstuk met 'gotische' bogen	Uit 16de-eeuwse beerput
9. HOF'91 V334 (A81)	Onderste helft devotiebeeld. Hoogte: 2,5 cm. Massief. Voorstelling: Christuskind	Uit profiel: geen begeleidende vondsten
10. HOF'91 V357 (A51)	Bijna compleet devotiebeeld. Hoogte: 24 cm. Hol. Voorstelling: Christuskind met in de linkerhand de wereldbol en de rechter zegenend opgeheven	Uit 16de-eeuwse beerput
11. HOF'91 V357 (A266)	Fragment devotiebeeld. Hoogte: 11 cm. Voorstelling: een niet geïdentificeerde heilige (mogelijk abt of bisschop); de V-vormige hals van het geplooid gewaad is rijk versierd; de rechterarm heeft een rond gat dat van binnen naar buiten is doorgestoken om een staf of ander attribuut te bevestigen.	Uit 16de-eeuwse beerput
12. ISS'00 V80 (A3)	Fragment devotiebeeld. Hoogte: 2,7 cm. Voorstelling: hoofd vrouwelijke heilige	Rood en grijs AW
13. ISS'00 V82	Fragment beeld. Hoogte: 3 cm. Voorstelling: niet herkenbaar.	Rood en grijs AW
14. ISS'00 V125	Fragment devotiebeeld. Hoogte: 4,5 cm. Hol. Onderzijde van mantel of gewaad. Polygoon	Rood en grijs AW

- voetstuk met 'gotische' bogen
15. KAII VI   Fragment devotiebeeld. Hoogte: 3,2 cm. Ogiefvormig voetstukje   Aanlegvondst
16. KM'84 V9   Fragment devotiebeeld. Hoogte: 3 cm. Hol. Niet-polygoon voetstuk van heiligenbeeld. Plooien van gewaad direct op voetstuk   Losse vondst
17. KM'84 V43   Onderstuk groot devotiebeeld. Hoogte: 9 cm. Hol. Voorstelling: niet geïdentificeerde heilige. Plooien van het gewaad direct op het polygone voetstuk met 'gotische' bogen   O.a. met Maj. en Fai
18. KM'85 V73   Fragment devotie(?)beeld. Hoogte: 7,5 cm. De plooien van het gewaad zijn ingekrast   O.a. met Maj. en Fai
19. MN'90 V4 (A41)   Twee fragmenten van één beeld. *Terra cotta*. Hoogte: 12 cm. Hol. Voorstelling: roofvogel, mogelijk een uil. Het beeld is òf bedoeld om tegen een muur te staan, òf het is één helft, in welk geval we te maken hebben met een misbaksel. Het lijkt tamelijk recent.   Afvalkuil met Rood, S2, Maj. Pors.
20. MP'98 V164 (A30)   Compleet beeld. Hoogte: 5 cm. *Terra cotta*. Massief. Voorstelling: Christuskind met wereldbol en zegenende rechterhand in een wiegje op afgeronde standers, zodat het echt kan wiegen. Restanten van polychromie.¹²   Uit 16e-eeuws complex
21. MP'98 V247   Fragment beeld of reliëf. Hoogte: 3 cm. Voorstelling: Uit 15de/16de-eeuws complex

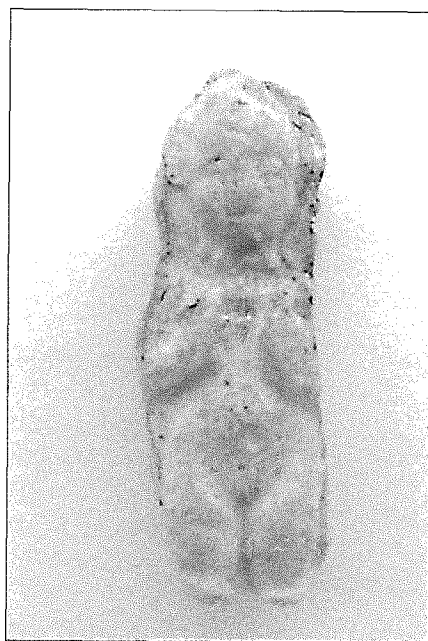
Opgraving nr. 27.

Opgraving nr. 8.

Opgraving nr. 20.

Opgraving nr. 2.

niet herkenbaar

22. MP'98 V260 (A31)	Fragment devotiebeeld. <i>Rood AW</i> . Hoogte: 5,5 cm. Hol. Voorstelling: Christuskind met duif. ¹³	Uit 15de/16de- eeuws complex
23. MP'98 V422	Fragment beeld. Hoogte: 4 cm. Voorstelling: niet herkenbaar	Uit 13de/15de- eeuws complex
24. MP'98 V608	Fragment beeld. Hoogte: 3 cm. Voorstelling: niet herkenbaar	Uit 15de/16de- eeuws complex
25. MUU49/51 V38	Fragment devotiebeeld. Hoogte: 9,5 cm. Hol. Voorstelling: onbekende heilige	Onder houten riool
26. OBS'77 geen	Fragment reliëfmal. <i>Terra cotta</i> . Hoogte: 16 cm. Voorstelling: Maria die het Christuskind de borst geeft. 16de-eeuws op grond van stijlkenmerken	Uit afvalkuil: 17de eeuw en later
27. SNEU2 V2	Fragment devotiebeeld. Hoogte: 8,5 cm. Massief. Voorstelling: figuur met palmtak in de hand (martelaar), gekleed in wijde mantel waarvan de zoom met de hand omhoog wordt gehouden. Het ondergewaad staat open bij de hals. De mouwzomen zijn rijk versierd. Dit beeld vertoont nog de net weggewerkte naad tussen de twee helften. Restanten van polychromie	Weinig vondsten
28. SNEU2 V4	Fragment beeld. <i>Rood AW</i> . Hoogte: 6 cm. Lijkt een bouwfragment. Voorstelling:	Geen gegevens

- vrouwenhoofd met rijk
versierd kapsel
29. STP'92 V1   Fragment beeld. Hoogte: 3 cm.   Losse vondst
Voorstelling: hand. Het zou
de zegenend opgeheven hand
van een Christusbeeld kunnen
zijn
30. STP'92 V147   Fragment beeld. Hoogte: 3 cm.   Rood/grijs/Pors.
Voorstelling: haar (?) of plooiën   AW
van een gewaad (?)
31. UST'98 V101   Fragment devotiebeeld.   Rood AW/S2
Hoogte: 13,5 cm. Hol.
Voorstelling: achterkant van
een groot heiligenbeeld.
Polygoon voetstuk met 'gotische'
bogen

NOTEN

1. Ottie Thiers, *Bedevaart en kerkeeraad. De Amersfoortse vrouwevaart van 1444 tot 1720*. Hilversum, 1994. Vgl. *Bedevaartplaatsen in Nederland. Deel 1: Noord en midden-Nederland*. Samenstelling en redactie: Peter Jan Margry en Charles Caspers. Amsterdam/Hilversum, 1997, 121-129.
2. Zie: L. Breure, *Doodsbeleving en levenshouding. Een historisch-psychologische studie betreffende de Moderne Devotie in het IJsselgebied in de veertiende en vijftiende eeuw*. Hilversum, 1987. (Middeleeuwse studies en bronnen 5).
3. Zie: Henk van Os, *Gebed in schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500*. Met medewerking van Eugène Honée, Hans Nieuworp & Bernhard Ridderbos. Amsterdam/London, 1994.
4. Zie: Bert van Selm, "Almanacken, liedjes en somwijlen wat wonder, wat nieus". Volkslectuur in de Noordelijke Nederlanden (1480-1800): een onbekende grootheid, *Leidschrift* 5/3 (juni 1989), 33-68.
5. L. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij, *Verleiden land. Archeologische opgravingen in Nederland*. Amsterdam, 1981, 157.
6. E.V. Henry-Buitemhuis, 'Pijpaarden beeldjes uit Leidse bodem' en M.E. Kleiterp, 'Een verzameling pijpaarden mallen en beeldjes uit Leiden in het Rijksmuseum van Oudheden'. *Bodemonderzoek in Leiden. Archeologisch jaarverslag 1988/89*. Leiden, 1990.
7. E. Nijhoff en H.L. Janssen, 'Tekens voor heiligen. Symbolen voor de heilige Catharina, Barbara en Agatha in 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de zestiende eeuw', *Gevonden voorwerpen* (Rotterdam Papers 11). Rotterdam, 2000.
8. Voor de Barbara-devotie in de Nederlanden zie: Mathilde van Dijk, *Een rij van spiegels. De Heilige Barbara van Nicomedia als voorbeeld voor vrouwelijke religieuzen*. Hilversum, 2000. (Middeleeuwse studies en bronnen 71/Diss. Groningen).
9. Francien Snieder, 'De hof door de eeuwen heen', Monique Krauwer en Francien Snieder (red.), *Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*. Utrecht, 1994, 33-48.
10. S. Ostkamp, 'Productie en gebruik van pijpaarden en terracotta devotionalia in de Nederlanden (ca. 1350- ca. 1550)', T. Sodmann (Hrsg.), *Judocus Vredis, Kunst aus der Stille. Eine Klosterwerkstatt der Dürerzeit*. Borken, 2001, 188-256.
11. Tenzij anders aangegeven zijn alle beschreven objecten van pijpaarde vervaardigd.
12. Eenzelfde beeldje in *Thuis in de late Middeleeuwen. Het Nederlands burgerinterieur 1400-1535*. Zwolle, 1980, 183-184.
13. Een identiek beeld (gedateerd 1475-152) werd gevonden in Dordrecht. Afbeelding in: S. Ostkamp, 'Productie en gebruik', 197, afb. 9.